

ALEKSANDAR KLARIĆ

Univerzitet u Beogradu

Fakultet političkih nauka

**OBNOVLJIVI IZVORI ENERGIJE KAO DETERMINANTA
SPOLJAŠNJE I UNUTRAŠNJE POLITIKE SAUDIJSKE ARABIJE
U 21. VEKU**

Apstrakt

U radu se razmatra energetska politika Saudijske Arabije. Saudijska Arabija kao država koja je bogata naftom predstavlja jednog od ključnih svjetskih aktera na polju energetike. Međutim, nafta je energent koji doprinosi uništavanju životne okoline i klimatskim promjenama. Svjesne potencijalnih katastrofalnih posljedica od prekomjerne upotrebe nečistih energenata, države i njihovi građani se postepeno okreću ka obnovljivim, zelenim izvorima energije koji ne narušavaju životnu sredinu. Saudijska Arabija je jedna od država koja je najavila zaokret u svojoj energetskej politici ka ovom vidu energenata. Na tragu tome, ovaj rad nastoji da ukaže na domašaje aktuelne energetske politike Saudijske Arabije i da pruži uvid u njene buduće planove na tom polju, kao i da prikaže kakvu ulogu obnovljivi izvori energije imaju na planu njene unutrašnje i spoljašnje politike.

Ključne riječi: Saudijska Arabija, energetska politika, nafta, obnovljivi izvori energije, životna sredina

1. UVOD

Predmet ovog rada jeste analiza energetske politike Saudijske Arabije, koja je jedan od najvažnijih aktera na globalnom nivou u domenu energetske politike i čije odluke stoga direktno utiču na oblikovanje ljudskih života širom planete. U prvom dijelu rada će biti ukratko razmatran pojam javnih politika i karakteristike energetske politike kao jedne od najvažnijih sektorskih politika, uz poseban osvrt na pitanje obnovljivih izvora energije. Osim toga, shodno predmetu analize, biće pružen i teorijski okvir koji se tiče determinanti u spoljnoj i unutrašnjoj politici. Nakon toga će energetska politika Saudijske Arabije biti razmatrana iz ugla nafte, kao korisnog, ali izuzetno prljavog energenta koji doprinosi globalnom zagrevanju. U tom kontekstu će u radu biti i otvoreno pitanje alternativnih, zelenih izvora energije ali i ugla obnovljivih izvora energije. Na kraju rada je sagledan (potencijalni) zaokret od nafte ka obnovljivim izvorima energije u energetskej politici Saudijske Arabije, uz analizu obnovljivih izvora energije kao jedne od determinanti spoljašnje i unutrašnje politike Saudijske Arabije.

2. JAVNE POLITIKE I ZNAČAJ ENERGETSKE POLITIKE

Prije nego što se upustimo u detaljnije razmatranje pojma energetske politike, potrebno je ukratko se pozabaviti pitanjem – šta je to javna politika? Naime, i pored ogromnog broja studija i istraživanja u čijoj žiži interesavnja leži ova materija, javne politike nemaju jedinstvenu definiciju. Međutim, ukoliko bismo pokušali da sažmemo one definicije kojima su obuhvaćeni glavni činioci ovog fenomena, javne politike bismo mogli da definišemo kao „aktivnost vlasti kao odgovor na društvene probleme“, pri čemu je „društveni problem (...) stanje koje je za javnost neprihvatljivo pa stoga traži intervenciju, promjenu datog stanja i rešenje“ (Đorđević, 2009: 15).

Javne politike se stoga odnose na najrazličitije sfere život, pa možemo govoriti o: zdravstvenoj politici, socijalnoj politici, obrazovnoj politici, kulturnoj politici, urbanim i stambenim politikama, politici zaštite ljudskih prava, poljoprivrednoj politici, fiskalnoj politici, sportskoj politici, infrastrukturnoj politici, ekološkoj, energetskej politici itd. U zavisnosti od toga koliko je prostorno-politički opseg kreiranja i primene javnih politika, možemo govoriti i opštinskim politikama, regionalnim politikama, nacionalnim politikama, pa, čak i o nad-nacionalnim politikama, odnosno globalnim politikama (Đorđević, 2009; Stone, 2008).

Dakle, vrste javnih politika možemo diferencirati na osnovu specifičnih problemskih područja društvene stvarnosti. Jedna od krajnje specifičnih javnih politika, čiji značaj postaje sve izraženiji na globalnom nivou od 1960-ih godina, jeste ekološka politika (Đorđević, 2009: 221). Ekološka politika

je isprva posmatrana kroz prizmu odnosa čovjeka prema prirodi. Međutim, vremenom su brojni kritičari ukazivali da takvo uporište ima brojne slabosti, kao i da je čovjek dio prirode koji ne možemo apstrahovati od njegove sredine. Ne smijemo nipošto zanemariti da „ljudi tesno zavise od prirode u zadovoljavanju i najelementarnijih potreba“ (Đorđević, 2009: 221) i da ekološka politika stoga iziskuje jedan obazriviji pristup. To znači da bismo ekološku politiku morali da posmatramo kao integralni dio svih ostalih politika, a naročito energetske politike. Da je reč o politici kojoj se pridaje sve više značaja, svedoči uspon brojnih pokreta i političkih partija u prethodnih dvadeset godina (Nadić, 2007 ; Nadić, 2012).

Kada govorimo o politici energije, odnosno energetske politici, treba imati u vidu da ona po svojim karakteristikama predstavlja pola politiku prirodnih resursa, a drugom polovinom politiku zaštite životne sredine (Đorđević, 2009: 228). Ukoliko uzmemo to u obzir, kao i činjenicu da je životna sredina integralan sistem koji ne poznaje granice država, možemo sa sigurnošću reći da energetska politika ujedno predstavlja i svojevrsnu globalnu politiku. Naime, o uticaju energetskih sistema na cjelokupan svijet najbolje svjedoče energetske krize do kojih je došlo 1970-ih i ranih 1980-ih. Te krize su ujedno prouzrokovale i kolaps mita o izdašnoj, jeftinoj i raspoloživoj energiji za sve.

Snaga sunca, vjetra i drugih obnovljivih izvora od tada počinje polako da zamjenjuje korišćenje nafte i drugih fosilnih goriva, kao izvora energije. Konferencija o zaštiti živote sredine iz Rija 1992. godine, veoma je značajna za ovu priču, jer je istakla prednost obnovljivih izvora energije u poređenju sa fosilnim gorivima, u smislu zagađivanja životne sredine. Međutim, ideja od postepenom prelasku na obnovljive izvore energije profilisana je nakon donošenja Milenijumskih ciljeva UN, 2000. godine, kada se među ciljevima našla i održivost životne sredine. Usvajanjem *Agende 2030*, za održivi razvoj, od strane UN, konkretnije je istaknut značaj korišćenja obnovljivih izvora energije. Korišćenje čiste energije, odgovorna proizvodnja i potrošnja, kao i klimatska akcija predstavljaju ciljeve koje treba da podstaknu sve veće korišćenje obnovljivih izvora energije.

Prethodna, 2019. godina bila je godina u kojoj su obnovljivi izvori energije zabilježili najveći udio u novoizgrađenim kapacitetima za proizvodnju električne energije. Prema podacima Međunarodne agencije za obnovljivu energiju (IRENA), skoro tri četvrtine novoizgrađenih kapaciteta za dobijanje električne enegrije koristi obnovljive izvore. Takođe, u ukupnoj proizvodnji električne energije na obnovljive izvore odlazi skoro jedna trećina. Najviše obnovljivih izvora koristiti sunčevu energiju (oko 55%), pa zatim energiju vjetra (oko 35%). U ove vrste obnovljivih izvora se i najviše ulaže, pa samim tim one svake godine doživljavaju i najveći rast u proizvodnji i korišćenju.

2.1. DETERMINANTE SPOLJNE I UNUTRAŠNJE POLITIKE

Pre nego što se upustimo u iscrpniju analizu energetske politike Saudijske Arabije i energije dobijene iz obnovljivih izvora kao potencijalnog faktora u oblikovanju političkih odluka, potrebno je ukratko se i osvrnuti i na sam pojam determinanti. Naime, determinante suštinski predstavljaju faktore koji utiču na kreiranje ili oblikovanje spoljnih i unutrašnjih politika. Od nastanka nauke o međunarodnim odnosima, najveći broj politikologa i autora koji su se interesovali ovom temom pokušavali su da proniknu u ključne faktore koji su uticali ili utiču na odluke država, a koji su se odnosili na kreiranje njenih politika.

Za potrebe ovog rada, mi ćemo se poslužiti definicijom koju je pružio Ivo Visković (2018 : 7) - „*Determinante spoljne politike su svi činioci koji utiču na kreatore spoljne politike pri izboru nekog cilja i/ili sredstva te politike, uz njihovo ubjeđenje da se radi o najbolje sagledanim izvorima moći sopstvene države i njenim ograničenjima, kao i o prednostima i slabostima koji su postavljeni bilo pred partnere, bilo pred protivnike u međunarodnim odnosima.*“ . Slična definicija bila bi i za determinante koje utiču na kreiranje unutrašnje politike, prostim zamjenjivanjem riječi spoljna i unutrašnja politika i međunarodnih i unutrašnjih odnosa. Konkretnije rečeno u pitanju su faktori koje donosiocima odluka predstavljaju ključan činilac za kreiranje i opredjeljivanje za to koja politika da se koristiti, kako na spoljnom, tako i na unutrašnjem planu.

Kako u pogledu definisanja determinanti spoljne politike nije bilo saglasnosti među autorima, slična situacija bila je i kada su u pitanju klasifikacije determinanti. Mi ćemo se opet poslužiti klasifikacijom koju je predložio profesor Visković, kombinovanjem idućih varijanti u zavisnosti od određenih kriterijuma:

- 1) po *vremenskom kriterijumu*- istorijske i savremene
- 2) po *kriterijumu nivoa*- činioci iz međunarodnog okruženja i činioci iz unutrašnjeg sistema država
- 3) po *kriterijumu vrste*- na determinante subjektivne i objektivne prirode

Konkretizacijom ovih kriterijuma dobijamo sledeću podjelu determinanti spoljne politike.

- 1) Istorijske determinante
 - 2) Determinante međunarodnog okruženja države
 - 3) Determinante društvenog(unutrašnjeg) sistema države
 - 4) Ideosinkratični činioci (tj. subjektivni činioci, oni koji su vezani za ličnosti koje donose odluke)
- (Visković, 2018: 11)

2. 2. ENERGETSKA POLITIKA I MEĐUNARODNI ODNOSI KROZ PRIZMU NAFTE

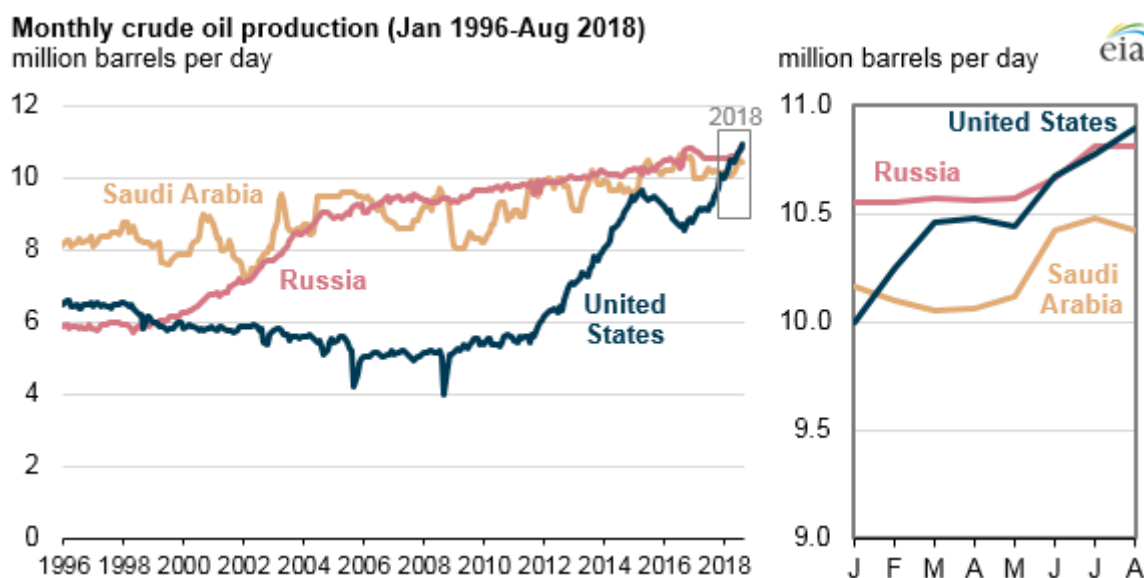
Kao što je ranije naznačeno, energetska politika dobrim svojim dijelom predstavlja i politiku prirodnih resursa. Kada govorimo o prirodnim resursima, treba istaći da pod ovim pojmom možemo obuhvatiti gotovo bilo šta što proističe od prirode i što ujedno predstavlja opšte bogatstvo. Ukoliko se osvrnemo na etimologiju ovog pojma, primijet ćemo da su njegovi korijeni u francuskom jeziku i to u reči *ressource*, kojom se označava izvor. U skladu sa time, prirodnim resursima bismo mogli nazvati sva ona (prirodna) dobra koja imaju određenu upotrebnu vrednost, to jest koja mogu biti u funkciji privrednog korišćenja. To znači da pod prirodne resurse možemo uračunati zemljište (koje je osnova za proizvodjenje hrane), vodu (za piće, industriju, ribolov, saobraćaj, energetiku i/ili navodnjavanje), biljni fond i šume, kao i nalazišta raznovrsnih mineralnih sirovina, ali i sve one energije poput solarne energije, energije vjetra, energije plime i oseke koje možemo uključiti u sam proces proizvodnje energije.

Za ekonomsku stabilnost i usklađenost privrednog ustrojstva određene države je, bez ikakve sumnje, ključno njeno konstantno snabdijevanje resursima. Osim toga, to je nužno i zarad obezbijedivanja planirane dinamike privrednog rasta, a to je, usko povezano i sa pitanjem bezbjedonosnih kapaciteta te države. Onim državama koje obiluju prirodnim resursima, a naročito naftom, to prirodno bogatstvo bi, po pravilu, trebalo da posluži kao snažan oslonac u uspostavljanju političke i ekonomske stabilnosti, kao i za jačanje njihovog položaja na globalnoj pozornici.

Kao što se može naslutiti iz prethodnih redova – nafta je jedan od najvećih i najznačajnijih energetskih izvora modernog svijeta. Bez nje je, prosto rečeno, nemoguće zamisliti normalno funkcionisanje bilo kog modernog društva. O značaju nafte na globalnom nivou najbolje svjedoči to što je analitičari i stratezi posmatraju kao najvažniji strateški proizvod. Oni je nerijetko nazivaju i „crnim zlatom“ (Esrafil-Dizaji & Kiani Harchegani, 2011). Zemlje koje su bogate naftom stoga imaju ogroman potencijal u pogledu konstelacije globalnih geopolitičkih odnosa, te ne treba da nas čudi što je kao jedan od najčešćih uzorka političkih i vojnih kriza, pa i ratova – borba za posjedovanje i kontrolnu izvorišta nafte.

Zemlje koje su najveće izvoznice nafte (ali, ne nužno i njeni proizvođači), okupljene su u zasebnu interesnu organizaciju – tzv. „Organizaciju petroleumskih eksportnih zemalja“ (dalje: OPEK). Tri najveća proizvođača nafte na globalnom nivou su Sjedinjene Američke Države (dalje: SAD), Rusija i Saudijska Arabija (grafik br. 1). Treba ukazati na to da su SAD sredinom 2018. godine preuzele lidersku poziciju u pogledu proizvodnje nafte i to sa proizvedenih 10,9 miliona barela nafte

svakodnevno.¹ Naravno, prisustvo rezervi nafte na određenoj teritoriji ne znači nužno da će ta država, na čijoj se teritoriji ona nalazi, imati zagarantovan mir i ekonomsku i političku stabilnost. Čak naprotiv, nedavni primjer političkih previranja u Venecueli i pokušaj svrgavanja Nikolasa Madura pokazuje da nafta može doprinijeti uspostavljanju političkih nestabilnosti i nemira.

Grafik br. 1: Najveći proizvođači nafte na svijetu u periodu od 1996. do 2018. godine²

2. 3. ENERGETSKA POLITIKA NA RASKRSNICI: NAFTA ILI OBNOVLJIVI IZVORI ENERGIJE?

1992. godine održana je Konferencija Ujedinjenih nacija o životnoj sredini i razvoju (poznata i kao *Samit u Rio* ili *Svetski samit*). Ona je u prvi plan uvrstila saznanje da postojeći energetske sistemi utiču dominantno na klimatske promjene i da nekontrolisana energetska potrošnja može dovesti do nepopravljivih, odnosno, ireverzibilnih oštećenja naše životne okoline (Hopper, 2012: 6- 13) Izazov koji je tada postavljen pred države jeste kako uspješno sprovesti preorijentaciju energetskog sektora i izbjeći pritom kolaps globalne ekonomije.

Tek dvije decenije kasnije, 2015. godine, na Konferenciji Ujedinjenih nacija u Parizu je po prvi put postignut jedan globalni „Sporazum o klimatskim promjenama“. Približno 150 predstavnika

1 Vidjeti više:
The United States is now the largest global crude oil producer, (2018).
Dostupno: <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=37053> (pristupljeno: 19.05.2019)

2 Vidjeti: Ibid.

vlada postiglo je dugoračan sporazum o redukovanju emisije štetnih gasova i ograničavanju globalnog zagrevanja do 2°C.³ Naime, naučni savjetodavni odbor UN-a je izložio svoju procjenu ovih brojki da bi zagrijavanje od 2°C moglo da bude sa katastrofalnim posljedicama poput iseljavanja miliona ljudi uslijed podizanja nivoa mora, nestanka koralnih grebena, kao i globalnog pada poljoprivrednih prinosa.

Međutim, trebalo bi ukazati na to da vlade pojedinih država ostaju neme na problem klimatskih promena. Tako na primer, politika u Sjedinjenim Američkim Državama: „... pod uticajem industrijskog lobija, utiče i na jedan deo naučne zajednice, koja zastupa tezu da istorija planete Zemlje pokazuje da se klimatske promene dešavaju ciklično, te da uticaj industrijskog razvoja i korišćenje fosilnih goriva nema značajniji uticaj na globalno zagrevanje" (Milenković, 2017: 8).

Kada govorimo o zagađivačima trebalo bi ukazati na to da jedan od najvećih zagađivača vazduha na globalnom nivou jeste saobraćaj. Osnovni problem jeste nepotpuno sagorevanje goriva koje dovodi do koncentrisanja visokog stepena otrovnih materija u samim izduvnim gasovima. Pored toga, zagađenju vazduha u velikoj mjeri doprinose i industrijska postrojenja poput rafinerija za preradu nafte i naftnih derivata, željezare, čeličane i cementare. Pored toga, do zagađenja vazduha dolazi i usled sagorevanja drveta i uglja, koji predstavljaju tradicionalne izvore energije za brojna domaćinstva u ruralnim, ali i urbanim sredinama, kako zbog visokih troškova električne energije, tako i uslijed nedostatka elektrifikacije (Hopper, 2012: 5-7).

Postalo je evidentno da je neophodno mijenjati postojeće energetske navike širom svijeta, i eksperti u ovoj oblasti ulažu značajne napore kako bi ponudili pregled opcija koje su raspoložive za nove energetske politike i koje bi trebalo da istovremeno privuku investicije, ali i da minimiziraju troškove za potrošače (Klessmann & et al, 2013). To predstavlja pokušaj kvantifikacije potencijala uštede i svojevrsno otvaranje diskusije o isplativosti određenih politika, što je nužno učiniti kako bi se došlo do željenih ciljeva – a to su smanjenje emisija štetnih gasova i povećana upotreba izvora obnovljive energije. Ono što je zanimljivo istaći, jeste to da je promocija upotreba izvora obnovljive energije zaokupila i značajnu pažnju među državama u razvoju, koje su uvidjele važnost ove teme za uspon svojih ekonomija. Južna Afrika, Indija i Kina su među državama koje su prepoznale značaj korišćenja energije iz obnovljivih izvora i tim povodom su napravljene studije koje su prikazale njihovo iskustvo u primjenama politika upotrebe energije dobijene ovim putem (Becker & Fischer, 2013). Naime, sve tri države su se opredijelile za promociju električne energije koja je dobijena iz obnovljivih izvora energije, ali su se suočile sa problemom zadržavanja niskih cijena u energetsom sektoru. Uprkos inovativnom dizajniranju politika sa različitim pristupima, i pored primjene najrazličitijih instrumenata, sve tri države su uspjele da dostignu ambiciozno postavljene razvojne

3 Vidjeti: United Nations Framework Convention on Climate Change, Paris Climate Change Conference (2015) Dostupno: http://unfccc.int/meetings/paris_nov_2015/meeting/8926.php, (pristupljeno: 20.5.2019).

ciljeve. Pokazalo se da su u pomenutim državama, instrumenti i politike koje su orijentisane ka promociji proizvodnje i upotrebe čiste, zelene energije u neprekidnom monitoringu, kao i da se iznova vrše procjene primenljivosti i uspješnosti, dok se uporedo uvek iznalaze troškovno prihvatljivo rješenje za što širu populaciju.

2. 4. OBNOVLJIVI IZVORI ENERGIJE – IZBOR 21. VIJEKA?

Obnovljivi izvori energije podrazumijevaju energiju vjetra, sunca, bioenergiju i hidroenergiju. Kao što je u radu ranije naznačeno, korišćenje obnovljivih izvora energije u novom milenijumu podstaknuto je potrebom da se uspori uništavanje životne sredine, ali i težnjom da se smanji spoljašnja energetska zavisnost. Ideja o postepenom prelasku na korišćenje obnovljivih izvora energije profilisana je nakon donošenja Milenijumske deklaracije UN, 2000. godine, kada se među milenijumskim ciljevima našla i održivost životne sredine. Usvajanjem Agende 2030 za održivi razvoj, od strane UN, ponovo je istaknut značaj održivog razvoja i korišćenja obnovljivih izvora energije. Korišćenje pristupačne i čiste energije, odgovorna proizvodnja i potrošnja, kao i klimatska akcija, predstavljaju ciljeve koji treba da podstaknu korišćenje obnovljivih izvora energije. Pored međunarodnih inicijativa, oličenih u delovanju UN i donošenju deklaracije o milenijumskim ciljevima i agende o ciljevima održivog razvoja, potreba za postepenim prelaskom na korišćenje obnovljivih izvora energije proističe kao rezultat mnogih faktora poput svjesnosti o ograničenosti resursa nafte i fasa i negativnog uticaja na životnu sredinu. (Rezaei & et al, 2013 : 320) Samim tim, mnoge države nastoje da u budućnosti pokušaju da postepeno pređu na korišćenje obnovljivih izvora energije, omogućavajući na taj način dostizanje održivog razvoja, koji podrazumeva „podmirivanje osnovnih ljudskih potreba, na čistiji i efikasniji način, koji će dugoročno biti održiv” (Winkler, 2007 : 11).

3. ENERGETSKA POLITIKA SAUDIJSKE ARABIJE U 21. VIJEKU

Pitanje upotrebe energenata je poprilično kompleksno pitanje. Politika energenata jeste politika koja pogađa čitavu planetu. Da li se držati tradicionalnih izvora energije ili krenuti ka novim održivim rešenjima? Ova pitanja su posebno zanimljiva u kontekstu Saudijske Arabije, koja predstavlja državu čija čitava politička i ekonomska stabilnost počivaju na nafti. Međutim, čini se da je i u njenoj energetskej politici moguće uvidjeti zaokrete ka obnovljivim izvorima energije.

3. 1. NAFTA KAO STUB ENERGETSKE POLITIKE I POLITIČKE STABILNOSTI SAUDIJSKE ARABIJE

Kada govorimo o Kraljevini Saudijskoj Arabiji, treba istaći da ona spada u grupu bliskoistočnih država, kao i da je riječ o državi-članica OPEK-a.⁴ Saudijska Arabija predstavlja zemlju koja se u svom izvozu mahom orijentiše na naftu. Upravo se time objašnjava i značajna uloga ove države na globalnom planu.

Međutim, do prije manje od jednog veka pustinjska prostranstva koja zauzima ova država nikome nisu bila privlačna. Prema tadašnjim metodama koje su korišćene za istraživanje naftnih rezervi, smatralo se da na tom području nema nafte. Nakon Velikog rata, Velika Britanija i Francuska su zavladaile ogromnim prostranstvima na Bliskom istoku, ali im unutrašnji i centrali prostori Arabijskog poluostrva nisu bili zanimljivi. Ove države su prvenstveno bile zainteresovane za održavanje prevlasti na rubnim djelovima poluostrva, kako bi održavale kontrolu nad trgovačkim pomorskim putevima.

Na ogromnim pustinjskim prostranstvima živjela su nomadska plemena, koja su se često kretala u potrazi za osnovnim životnim namirnicama. Zbog toga je dosta često između plemena dolazilo do krvavih ratova. U toj borbi istakao se jedan čovjek, koji će do kraja 1920-tih uspjeti da porazi sve svoje neprijatelje i zavlada ogromnim pustinjskim prostranstvima. Abdul Aziz ibn-Saud je kao apsolutni gospodar na teritoriji na kojoj je vladao uspostavio vjersko-politički sistem koji je bio zasnovan na sunitском shvatanju islama. Zvanično je teritoriju kojom je vladao početkom 1930-tih nazvao Saudijska Arabija. Važno je napomenuti i da danas Saudijska Arabija „nema svoj ustav već sve svoje odnose uređuje na osnovu Kurana, odnosno islamskog prava fikha ili šire šerijata...” (Jevtić, 2014: 67).

Presudni momenat za novonastalu državu, desio se samo nekoliko godina od njenog zvaničnog proglašenja, kada se ispostavilo da leži na ogromnim naftnim zalihama. Zahvaljujući tom otkriću ova pustinjska kraljevina dobiće potpuno drugačiji smisao u međunarodnim odnosima i na globalnom planu. Iako su u početku, prije svih, britanski istraživači tvrdili da na ovim teritorijama nema nafte, sredinom četvrte decenije, zahvaljujući američkim istraživačima ispostaviće se upravo suprotno. Naime, u toku 1930-tih započela su istraživanja američkih naftnih kompanija na prostorima koji su bili obuhvaćeni koncesijama, a istraživači su vrlo brzo pronašli dokaze koji su govorili da ispod površine tla koje zauzima ova država leže ogromne naftne rezerve. Već krajem te decenije

4 Organizacije zemalja izvoznica nafte (prim. aut)

započće eksploatacija i proizvodnja nafte u S. Arabiji, a američke kompanije koje su dobile koncesije osnovaće naftni konzorcijum Arabian American Oil Company(Aramco), koji će u potpunosti kontrolisati proizvodnju nafte u ovoj državi. Od tada počinje nagli uspon Saudijske Arabije i ona će za nekoliko decenija postati jedan od glavnih činilaca na globalnom planu, u oblasti energetske politike.

Već početkom 1950-tih S.Arabija stae u red vodećih država proizvođača i izvoznica nafte, a ubrzo će se ispostaviti da su procijenjene saudijske rezerve i najveće u svijetu. S. Arabija ostaće na svjetskom tronu kao država sa najvećim rezervama nafte sve do početka ovoga milenijuma kada je Venecuela preuzela tron. Za manje od deceniju nakon otkrića ovaj energetnt će postati glavna i dominantna determinanta koja je oblikovala spoljnu i unutrašnju politiku ove kraljevine.

Prvi od nekoliko momenata gdje je nafta postala glavna determinanta za spoljnu politiku ove države desio se 1945. godine, kada je, iako bolean, američki predsjednik Frenklin Delano Ruzvelt vraćajući se sa Jalte tražio sastanak sa saudijskim kraljem Abdulom. Sastanak se desio u blizini Sueckog kanala na američkom brodu USS Quincy i sa sigurnošću bismo mogli reći da je tada dogovoreno usmeno strateško partnerstvo SAD i Saudijske Arabije, koje će zvanično biti uspostavljeno početkom 50-tih. Godina 1948. veoma je značajna za energetske politiku na globalnom nivou, jer su te godine SAD po prvi put morale početi da uvoze naftu. Zbog toga je nafta ove pustinske kraljevine postala vitalna po američku energetske bezbjednost i sigurnost. Naime, samo dan nakon potpisivanja ugovora, u kome su američke kompanije iz konzorcijuma Aramco i država S. Arabija dogovorile novi odnos u koncesijama u procentu 50/50, američki predsjednik Hari Truman poslao je pismo kralju Abdulu. U pismu je istakao da će SAD poštovati suverenitet i teritorijalni integritet države i da će se svaka prijetnja ovom kraljevstvu smatrati i prijetnjom po energetske bezbjednost SAD, zauzvrat kralj je garantovao sigurne isporuke nafte SAD. Od tada su ove dvije države u strateškom partnerstvu koje traje do današnjih dana i partnerstvu koje je veoma bitno za međunarodne odnose i koje utiče na funkcionisanje života ljudi širom svijeta.¹

Drugi momenat koji je veoma bitan za ovu državu i njen uticaj na međunarodnom planu, a ponovo se tiče nafte, bio je dan kada je osnovana Organizacije zemalja izvoznica nafte (OPEK) 1960. godine. Sama Saudijska Arabija je učestvovala u stvaranju ove organizacije kao jedan od glavnih inicijatora a zahvaljujući poziciji ubjedljivo najvećeg proizvođača nafte ostvarila je i najveći uticaji u samoj organizaciji.

Ova organizacija i S.Arabija postaće opšte poznate, nakon Jom-Kimpurskog rata 1973. godine, između arapskih zemalja i Izraela. Naime, zbog podrške zapadnih zemalja Izraelu, organizacija OPEK, koju su većinom činile arapske i muslimanske zemlje, po prvi put i istoriji, odlučice se za zabranu izvoza nafte u zapadne zemlje, što će izazvati prvi naftni šok u svjetskoj istoriji, krajem 1973. godine, kada je cijena nafte na svjetskom tržištu porasla za skoro četiri puta. Međutim, ova decenija

je još veoma bitna za spoljnu i unutrašnju politiku S. Arabije, iz razloga jer je upravo od 1973. godine država krenula u proces nacionalizacije kompanije Aramco, koji će zvanično biti završen 1980. godine. Nova kompanija će ponijeti naziv Saudi Aramco i ona će od tada zvanično biti državna nafta kompanija. Saudijski su amerikancima i dalje garantovali sigurne isporuke nafte ali i nastavak prodaje svoje nafte za dolare, kao glavne valute za obračunavanje cijene svjetske nafte, tako da se strateško partnerstvo nije prekidalo.

Zahvaljujući još jednom naftnom šoku, krajem iste decenije, cijena nafte na svjetskom tržištu je ponovo porasla, što je omogućilo saudijskoj naftnoj kompaniji ubiranje ogromnih prihoda od prodaje nafte. Ogromna sredstva koja su se slivala u državni budžet iskorišćena su za modernizaciju i urbanizaciju zemlje, ali je i državna nafta kompanije zahvaljujući tolikim prihodima, krajem milenijuma napravila još jedan značajan iskorak ka što jačem uticaju S. Arabije na međunarodnom planu. Od početka 90-tih, pa do danas, kompanija je krenula u modernizaciju, investirana su sredstva širom svijeta, ali i promovisana nova istraživanja u oblasti energetskog sektora. Kompanija Saudi Aramco postala je vlasnik 35% akcija rafinerije u Južnoj Koreji, pored toga, kupljeno je 40% akcija Petron-a koji ima benzijske stanice širom svijeta, ali su ogromna sredstva uložena i u istraživanje novih naftnih polja, kao i izgradnju tankerske flote.²

Danas, Saudijska Arabija nalazi se na teritoriji koja je pokrivena sa čak $\frac{1}{4}$ ukupnih svjetskih rezervi nafte. Pojedine procjene pokazuju da i pored dokazanih rezervi, na ovom prostoru postoji još oko vrtoglavih 240 milijardi barela potencijalnih naftnih rezervi (Niblock, 2004: 2). Ove cifre predstavljaju neoborivi dokaz relevantnosti unutrašnjih političkih zbivanja u Saudijskoj Arabiji za čitav svijet, koji je poprilično zavistan od saudijskih naftnih rezervi. Razvijena proizvodnja i visok stepen izvoza nafte značajno utiču na dostupnost tog resursa i njegove cijene na globalnom nivou. Shodno tome, ni sama unutrašnja politika Saudijske Arabije ne može nipošto biti odvojena od nafte, koja predstavlja njen ključni izvozni proizvod i najvažniji prirodni resurs.

Posjedovanje nafte se najčešće vezuje za države sa autoritarnim sistemom vladavine. (Terry Lynn, 2004: 664) S obzirom da se ove zemlje najčešće finansiraju od prihoda koje ostvaruju proz prodaju i izvoz nafte, sistem direktnog oporezivanja građana unutar njihovog političkog sistema nije pretjerano važan. Naime, građani su u ovim državama najčešće odvojeni od vlasti, i pokazuju minimalno interesovanje za bilo kakav vid participacije u političkom životu. Pored odvojenosti građana od struktura vlasti i manjka njihove participacije u političkom i društvenom životu, ono što je specifično za Saudijsku Arabiju, ali i za većinu drugih bliskoistočnih država koje su bogate naftom, jesu ogromna finansijska izdvajanja za održavanje represivnog sistema vlasti. Vlasti u Saudijskoj Arabiji su osigurale čist politički prostor, gotovo bez prisustva bilo kakve stvarne političke prijetnje, koja bi mogla da ugrozi njihov položaj. Naime, one kroz konstantno održavanje represivnog sistema i vještačke lojalnosti građana onemogućava se ili bar donekle umanjuje šansa za neku formu

građanskog bunta, čime se obezbjeđuje politička stabilnost režima putem snažnog represivnog sistema.

Pored izvorišta nafte i naslijeđene autoritativne političke kulture, ogromnu pomoć pri održavanju stabilnosti režima u Saudijskoj Arabiji predstavljaju i velike međunarodne sile, koje su naročito „oprezne u prepuštanju naftnih rezervi opozicionim grupama koje su izvan kontrole njihovih saveznika” (Terry Lynn, 2004: 664). To je moguće uvidjeti i kroz saudijsko-američke odnose, koji su neuobičajeno „prijateljski“, a posebno ukoliko SAD posmatramo kao „izvoznika demokratije“. Prva država koju je američki predsjednik Donald Tramp posjetio po stupanju na dužnost jeste upravo Saudijska Arabija.

Međutim, moramo imati u vidu da bi svaka potencijalna politička nestabilnost u Saudijskoj Arabiji mogla da poremeti globalnu ekonomiju kroz abnormalno uvećanje cijena nafte, to jest mogla bi da dovede do „naftne šokove” koji bi u kratkom vremenskom periodu paralisali industrije svih velikih sila uključujući i SAD.

3. 2. PREOKRET U ENERGETSKOJ POLITICI SAUDIJSKE ARABIJE

Kao što je ranije istaknuto, Saudijska Arabija je jedan od najvećih proizvođača nafte na svijetu. Ipak, predviđa se da će do 2030. godine, ukoliko se trend potrošnje nafte nastavi, ova država potrošiti većinu svojih naftnih rezervi (Hopper, 2012: 17). Uviđajući potrebu za smanjenjem proizvodnje i potrošnje nafte, kao i potrebu za diverzifikacijom državne ekonomije, saudijski kralj Muhamed bin Salman, sačinio je plan *Vizija 2030.* kao i *Nacionalni program transformacije 2020.* Motivi koji su doprinijeli donošenju ovakvih dokumenata usko su vezani i za životnu sredinu, odnosno, za omogućavanje dobrog kvaliteta života, zdravog načina života ali i privlačnog okruženja za život. U dokumentu *Vizija 2030.* navodi se da se ”čuvanjem životne sredine i prirodnih resursa ispunjava islamska, ljudska i moralna dužnost”. Takođe, *Vizija 2030.* prepoznaje i potrebu za propagiranjem održivog razvoja, ističući značaj brige o budućim generacijama i njihovim potrebama.⁵

Da bi se spomenuti ciljevi Vizije 2030. ostvarili, neophodno je smanjiti proizvodnju i potrošnju nafte, koja je dugi niz godina neprikladno i preterano eksploatisana. Ovakav način eksploatacije nafte svrstao je Saudijsku Arabiju u grupu država najvećih zagađivača na planeti. (Mosly & Makki, 2018: 2) Ovakav trend mogao bi da bude zaustavljen postepenim prelaskom države na korišćenje obnovljivih izvora energije.

5 Vidjeti više: https://vision2030.gov.sa/sites/default/files/report/Saudi_Vision2030_EN_2017.pdf (pristupljeno: 20.5.2019)

Najveći svjetski izvoznik nafte, u poslednjih nekoliko godina odlučno je krenuo da radi na projektima za razvoj novih industrija, prije svega onih koji se odnose na obnovljive izvore energije. Osnovni cilj je da se smanji sopstvena zavisnost od nafte, koja je svakim danom bila sve veća. Od početka milenijuma domaća potrošnja nafte skoro svake godine je rasla za upozoravajućih 5%. To je bio razlog da država krene u razvoj obnovljivih izvora energije, kako bi se diverzifikovala domaća proizvodnja električne energije. Saudijska Arabija najveći dio električne energije proizvodi iz elektrana na naftu, koje su vrlo neefikasne. Ovu praksu je većina zemalja odavno napustila. Zbog svog specifičnog geografskog položaja i reljefa u ovoj državi skoro neprekidno rade klima uređaji. Procjene su da oni troše preko polovine ukupne potrošnje električne energije u Saudijskoj Arabiji, koja se skoro u potpunosti dobija iz elektrana na naftu. To je razlog da je ova država, iako sa samo oko 30 miliona ljudi, šesti najveći potrošač nafte na svijetu.

Najbolje uslove i najveće mogućnosti ova država ima u pogledu solarne energije. Činjenica da je Saudijska Arabija jedna od najsunčanijih zemalja na svijetu, u potpunosti potkrepljuje opravdanost namjera o proizvodnji solarne energije. Procjene su da bi „*upotreba solarne energije za proizvodnju trećine električne energije u zemlji oslobodila oko 300 000 barela nafte dnevno, što bi daljom prodajom u inostranstvo dovelo do zarade od oko 8 milijardi dolara godišnje. Bez obnovljivih izvora energije ovo kraljevstvo bi moglo postati neto uvoznik nafte do 2038. godine, tvrde britanski istraživači iz Chatam House-a*“⁶.

Saudijska Arabija je bogata i brzo rastuća država, čije potrebe za električnom energijom rastu za oko 5% godišnje. Preko 80% populacije koja živi u gradovima i industrijskim centrima snabdjeveno je strujom, dok ostali, koji žive u ne tako gusto naseljenim djelovima države imaju potrebu za nezavisnim izvorima energije. Neisplativost izgradnje mreža za snabdijevanje u tim djelovima države, omogućila je kreatorima političkih odluka da u njima vide potencijal za korišćenje obnovljivih izvora energije (El- Amin & Al- Shehri, 2004: 1-3).

Iako je ova država jedan od glavnih proizvođača nafte na svijetu, ovakvi razlozi postaju njen osnovni motiv za sve veću zainteresovanost za razvoj novih tehnologija za eksploataciju i korišćenje obnovljivih izvora energije. Takođe, rast domaće potrošnje mogao bi da ograniči sposobnost države da utiče na cijene nafte na svjetskom tržištu. Nestanak nafte, kao glavnog državnog resursa, uticao bi pogubno po političku stabilnost države, kao i na njen položaj na međunarodnom planu. Stoga se može zaključiti da saudijski vladari, prilikom traženja alternativnih energetske izvora, nemaju u vidu samo ekološke razloge i viziju održivog razvoja, već najprije političku stabilnost države i želju da ostanu vodeća svjetska naftna sila.

6 Videti više na: <https://www.renewableenergyworld.com/2018/12/18/the-saudis-just-cant-seem-to-become-the-saudi-arabia-of-solar/>

Kada je riječ o konkretnim izvorima obnovljive energije koji su privlačni za Saudijsku Arabiju, čini se da ona zbog svog geografskog položaja, ima izuzetan potencijal u korišćenju solarne energije i energije vjetra. Ovi izvori obnovljive energije mogli bi da pomognu saudijskom društvu da prevaziđe svoju zavisnost od tradicionalnog izvora energije- nafte.

Saudijske vlasti pokrenule su nekoliko inicijativa kojima je predviđeno povećano investiranje u obnovljive izvore energije. Solarna energija i energija vjetra predstavljaju obilan i beskrajan izvor energije. Razvijanje tehnologija koje bi omogućile efikasno korišćenje ovih zelenih izvora energije, doprinijelo bi energetske nezavisnosti države, smanjenju zagađivanja životne sredine i održivom razvoju.

Zanimljivo je to što su prvi koraci u pogledu proizvodnje i upotrebe solarne energije načinjeni još krajem 70-tih, skoro tri decenije nakon toga u ovoj oblasti se nije puno napredovalo. Naime, iste godine, kad je Karter na Bijelu kuću stavio solarni panel, SAD i S.Arabija instalirale su malu solarno-istraživačku stanicu, nekoliko desetina kilometara sjeverno od glavnog grada Rijada. Samo godinu dana prije osnovan je Nacionalni institut za nauku i tehnologiju (*King Abdulaziz City for Science and Technology*), koji je u suštini upravljao ovom stanicom, ali koja ga nije puno interesovala. Ova stanica je bila skoro zatvorena i nije toliko istraživala sve do početka druge decenije ovoga vijeka, kada će se osnovati poseban Institut za obnovljivu i atomsku energiju.

Godine 2010. osnovan je Grad kralja Abdulaha za obnovljivu i atomsku *energiju* (*King Abdullah City for Renewable and Atomic Energy*), u suštini novi institut koji je u potpunosti preuzeo istraživanja iz oblasti obnovljivih izvora energije. Glavni pokrovitelj i finansijer instituta bila je država, preko svoje nafte kompanije *Saudi Aramco*. Novi institut ponovo je pokrenuo istraživanja u oblasti solarne enrgije, što je vrlo brzo dovelo do osnivanja male fabrike za proizvodnju solarnih panela. „ *Naredne godine, dvije vodeće kompanije koje kontrolišu energetske sektor: državna naftna kompanija i kopmpanija za električnu energiju odlučile su da postave 10 solarnih projekata širom zemlje* “⁷ Proizvodnja solarnih panela koja je krenula nije imala samo za cilj proizvodnju za domaće potrebe već i za izvoza. U proizvodnji solarnih panela država je vidila svoje mogućnosti za uspješno poslovanje na svetskom tržištu. Državna nafta kompanija je najvažniji akter prelaska kraljevstva na solarnu energiju. Iako su početna ulaganja kompanije bila vrlo mala, ona su za veoma kratko vrijeme enormno porasla.

Tokom 2012. godine, Saudijska Arabija pokrenula je solarni program vrijedan oko 109 milijardi dolara,⁸ koji je trebalo da omogući da se trećina ukupnog snabdijevanja države svede na izvore obnovljive energije. Pored toga, u planu je bilo otvaranje još jedne fabrike koja bi proizvodila

7

Pronađeno na sajtu: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2015/07/saudis-solar-energy/395315/>

8

Vidjeti više na: *Why the Saudis are going Solar?* (2015) Dostupno:

<https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2015/07/saudis-solar-energy/395315/> (pristupljeno: 21. 5. 2019)

materijale od kojih se prave solarne ćelije. Naredne, 2016. godine, dvije kompanije u državnom vlasništvu, koje kontrolišu energetske sektor - Saudi Aramco i Saudi Electricity Company najavile su da planiraju da zajedno pokrenu preko 10 solarnih projekata u državi. Ipak, 2017. godine, vlada je saopštila da će do 2023. godine udio obnovljivih izvora (solarne energije i energije vjetra) iznositi oko 10%.⁹ Pored ambicioznih planova, pokazalo se da je u praksi značajno teže ostvariti predviđene ciljeve. Na sporu materijalizaciju plana uticale su birokratske prepreke, tehničke poteškoće, ali i klimatski uslovi, poput pješčanih oluja koje su značajno smanjile produktivnost i efikasnost solarnih panela. Teškoće u ostvarivanju planova saudijskih vladara i potencijalnog prelaska na korišćenje obnovljivih izvora energije vezuju se i za visoke troškove. Korišćenje obnovljivih izvora energije predstavlja relativno novu pojavu, koja je u stalnom razvoju, a samim tim ono iziskuje ogromne investicije.

Prethodne godine Saudijska Arabija je donijela odluku, da se zbog diverzifikacije ekonomije i smanjivanja zavisnosti od nafte, počnu nuditi krediti i zajmovi za projekte iz oblasti obnovljivih izvora energije. Saudijski Fond za javna ulaganja koji trenutno raspolaže budžetom oko 25 milijardi dolara napravio je aplikaciju za program „Mutjaded“, preko koje će svi zainteresovani domaći investitori moći da podnesu zahtjev i dobiju kredit. Ovo se prije svega odnosi na ulaganje u oblasti obnovljivih izvora energije. „Bilo da se bavite proizvodnjom, poljoprivredom ili maloprodajom, ako želite da ugradite obnovljive izvore energije, mi ćemo ih finansirati. Moramo da podržimo obnovljive izvore energije, kako bi se što više koristili u našem kraljevstvu“¹⁰, rekao je Ibrahim Almolej, generalni direktor fonda.

Još jedan ambiciozan projekat iz plana Vizije 2030 koji je prije dvije godine svečano najavljen, predstavlja izgradnja futurističkog mega-grada pod nazivom NEOM. Ovo je lični projekat prestolonaslednika Mohameda bin Salmana, koji treba da se uklopi u plan Vizija 2030. „NEOM je hrabar i drzak san. To je nova vizija kako nova budućnost može izgledati (u stvari „Neom“ znači „nova budućnost“). To je pokušaj da se uradi nešto što nikada ranije nije urađeno, a dolazi u vrijeme kada svijetu trebaju nove ideje nova rešenja. NEOM se gradi na Crvenom moru, na sjeverozapadu Saudijske Arabije kao živa laboratorija- mjesto gdje će preduzetništvo i inovacije zacrtati pravac za ovu „Novu budućnost“. NEOM će obuhvatiti gradove i gradove, luke i poslovne zone, istraživačke centre, sportska i zabavna mjesta i turističke destinacije. Biće dom i radno mjesto za više od milion građana širom svijeta.“¹¹

9 Vidjeti više na: *Why Saudi Arabia isn't meeting its ambitious solar energy targets?* (2018) Dostupno: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-12-16/why-saudi-arabia-isn-t-meeting-its-ambitious-solar-energy-targets> (pristupljeno: 21. 5. 2019)

10 Vidjeti više na: <https://www.renewableenergyworld.com/2019/09/30/saudi-arabia-to-offer-renewable-energy-loans-in-bid-to-diversify-energy-mix/> (pristupljeno: 15.5.2020)

11 Pronađeno na sajtu: <https://www.neom.com/en-us/about/> Sajtu pristupljeno 05.05.2020.

NEOM bi obuhvatao teritoriju oko 26 000 kvadratnih kilometara, što je otprilike površina nama susjedne Sjeverne Makedonije. Sastojao bi se od 16 gradova, izgrađenih iz temelja, u pustinju, uz obalu Crvenog mora. Na više od 2000 stranica nalaze se iscrpni planovi. Ovi gradovi su planirani kao svojevrsni samoodrživi gradovi, gdje će automatizovane poslove obavljaju roboti. Ovaj projekat bi trebao da košta Saudijsku Arabiju oko 500 milijardi dolara.

Međutim, da bi se ovi planovi ostvarili neophodni su ogromni finansijski izdaci, koja država može dobiti samo zahvaljujući izvozu nafte, tačnije visokoj cijeni nafte na svjetskom tržištu. Kao što smo vidili, državna nafta kompanija Saudi Aramco je glavni finansijer novih projekata iz oblasti obnovljivih izvora, a njegovi prihodi u potpunosti zavise od cijene nafte. Veliki problem za realizaciju ovih projekata može da bude najnovi pad cijene nafte, koji je najveći u poslednjih nekoliko decenija. Budžet S.Arabije projektovan je za cijenu nafte od preko 60 dolara za barel, a cijena je sada pala na ispod 30 dolara za barel nafte. Ovo može predstavljati veliki problem, jer država po ovoj cijeni nafte sigurno neće uspjeti da zaradi sredstva koja su potreba za realizaciju svih ovih projekata, a i njena unutrašnja stabilnost može biti dovedena u pitanje ako se cijena nafte ubrzo ne oporavi.

„ Zanimljiv je obrazac na Bliskom istoku. Tu imamo zemlje bogate naftom, kao što su S.Arabija i Kuvajt, u kojima je nivo dohotka po stanovniku blizu onome u gornjih trideset zemalja. Ali ako bi cene nafte pale, te zemlje bi brzo pale na lestvici dohotka. Dohodak po stanovniku u bliskoistočnim zemljama koje imaju malo ili nimalo nafte, kao što su Egipat, Jordan i Sirija kreće se oko nivoa dohotka u Gvatemali i Peruu. Bez nafte, sve bliskoistočne zemlje takođe su siromašne, mada ne toliko kao one u podsaharskoj Africi“ (Asemoglu & Robinson, 2014: 58-59)

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ekološka politika i energetska politika su oblasti javnih politika koje u posljednjih trideset godina dobijaju sve više pažnje – kako od strane naučnika i istraživača, tako i od strane političara i kreatora javnih politika. Zbog svoje prirode i zbog dalekosežnosti odluka koje se donose u ovim oblastima, njih možemo okarakterisati globalnim javnim politikama.

Da bismo utvrdili u kom smjeru će se razvijati energetska politika na svjetskom nivou, neophodno je da obratimo posebnu pažnju na Saudijsku Arabiju, kao jednu od glavnih proizvođača i izvoznika nafte. Evidentno je da je u prethodnim godinama saudijsko rukovodstvo nastojalo da napravi kopernikanski obrt u energetskej politici. Zbog ubrzanog razvoja i urbanizacije društva, potrošnja ovog resursa postaje sve veća, te se postavlja pitanje o održivosti korišćenja tog resursa i budućnosti Saudijske Arabije na svjetskom tržištu nafte. Značaj ovog resursa zauzima centralnu ulogu u unutrašnjoj i međunarodnoj politici Saudijske Arabije. Na unutrašnjem planu, nafta omogućava vladarima da očuvaju političku stabilnost, dok na međunarodnom planu ovaj resurs daje Saudijskoj Arabiji moć da utiče na određivanje cijene nafte na globalnom nivou. Okretanje ka obnovljivim izvorima energije nije rezultat pukog uviđanja o potrebi očuvanja životne sredine i brige o budućim generacijama kroz osmišljavanje energetske politike koja će biti zasnovana na održivom razvoju. Ovakav obrt u saudijskoj politici zasniva se najprije na realnom sagledavanju mogućnosti proizvodnje i potrošnje nafte, kao i centralnoj ulozi koju nafta igra u unutrašnjoj i međunarodnoj politici države. Iako se nacionalni plan *Vizija 2030* oslanja na korišćenje obnovljivih izvora energije, poput solarne energije i energije vjetra, u praksi nisu napravljeni značajniji pomaci.

LITERATURA

Knjige i članci:

1. Asemoglu, D. i Robinson, Dž. (2014) *Zašto narodi propadaju: Poreklo moći, prosperiteta i siromaštva*, Clio: Subotica, str. 58-59.
2. Becker, B. & Fischer, D. (2013) *Promoting renewable electricity generation in emerging economies*. *Energy Policy*, vol. 56, pp. 446-455, year 2013.
3. Đorđević, S. (2009) *Analiza javnih politika*. Čigoja štampa: Beograd.
4. Esrafil-Dizaji, B & Kiani Harchegani, F. (2011). *Persia - Land of Black Gold*, University of Teheran: Teheran, 2011. Dostupno na : https://www.researchgate.net/publication/264231898_Persia_Land_of_Black_Gold (Pristupljeno: 19.05.2019)
5. Hopper, P. (2012). *Understanding Development*. Polity Press: Cambridge
6. Klessmann, C, & Rathmann, M. & de Jager, D. & Gazzo, A. & Resch, G (2013). *Policy options for reducing the costs of reaching the European renewables target*. *Renewable Energy*, vol. 57, pp. 390-403, year 2013.
7. Milenković, D. (2017). Javne politike Evropske unije i Republike Srbije u oblasti obnovljivih izvora energije i njihova praktična primena u Republici Srbiji. *Administracija i javne politike*. Godina III, vol. 7, str. 7-27. Dostupno na: <http://www.ips.ac.rs/wp-content/uploads/2018/03/CD-ADMINISTRACIJA-1-2017.pdf> (pristupljeno: 10.06.2019)
8. Jevtić, M. (2014) *Njogoš i Islam*. *Kultura polisa* Br. 25, godina XI, 2014, 65-84
9. Mosly, I. & Makki Anas A. (2018) *Current status and willingness to adopt renewable energy technologies in Saudi Arabia*- *Sustainability* 2018, 10, 4269; doi:10.3390/su10114269
10. Nadić, D. (2007). *Ekologizam i ekološke stranke*. Beograd: Službeni glasnik.

11. Nadić, D. (2012). *Ogledi iz političke ekologije*. Beograd: Čigoja.
12. Niblock, T. (2004) *Saudi Arabia: Power, legitimacy and survival*. Routledge: London.
13. Rezaei, M. & Kamal, S. & Payam Abbaszadeh C. (2013) *The Role of renewable energy in sustainable development: case study Iran*. Iranica Journal of Energy & Environment 4 (4): 320-329, 2013
14. Said El Amin, S .& Al Shehri I. (2004) *Renewable energy potentials in Saudi Arabia*.Dostupno na:
https://www.researchgate.net/publication/237434620_Renewable_Energy_Potentials_in_Saudi_Arabia
15. Stone, D. (2008). Global Public Policy, Transnational Policy Communities, and Their Networks Policy Studies Journal, Vol.36 (No.1). pp. 19-38. doi:10.1111/j.1541-0072.2007.00251.
16. Terry Lynn K., (2004). Oil- led development: social, political and economic consequences. .Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/251847370_Oil-Led_Development_Social_Political_and_Economic_Consequences (pristupljeno: 20.05.2019)
17. Visković, I. (2018), *Determinante spoljne politike Srbije: Teorijski model i njegova primena*, u „*Međunarodna politika*, LXIX, broj 1169, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2018. pp 5-31, str. 7.
18. Winkler, H. (2007). *Energy policies for sustainable development in South Africa*. Energy for sustainable development. Energy for Sustainable Development, Volume 11, Issue 1, March 2007, pp 26-34

Internet izvori:

- 1) The United States is now the largest global crude oil producer, (2018). Dostupno: <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=37053> (pristupljeno: 19.05.2019)
- 2) United Nations Framework Convention on Climate Change, Paris Climate Change Conference (2015) Dostupno: http://unfccc.int/meetings/paris_nov_2015/meeting/8926.php, (pristupljeno: 20.5.2019)
- 3) Vision 2030 (2017) Dostupno: https://vision2030.gov.sa/sites/default/files/report/Saudi_Vision2030_EN_2017.pdf (pristupljeno: 20.5.2019)
- 4) Why Saudi Arabia isn't meeting its ambitious solar energy targets? (2018) Dostupno: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-12-16/why-saudi-arabia-isn-t-meeting-its-ambitious-solar-energy-targets> (pristupljeno: 21. 5. 2019)
- 5) Why the Saudis are going Solar? (2015) Dostupno: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2015/07/saudis-solar-energy/395315/> (pristupljeno: 21. 5. 2019)